

EDEBÎ ESERLERİN ŞEKİLLENMESİNDE DIŞ ETKİLER VE HOPHOPNAME ÖRNEĞİ

Ali EROL*

Özet:

Karşılaştırmalı edebiyat en genel tanımı ile bir edebiyatın, edebî eserin öteki edebiyatlar ya da edebî eserlerle karşılaştırılmasıdır. Amaç ne olursa olsun bir karşılaştırmanın yapıldığı yerde mutlaka farklılıklar ya da benzerlikler söz konusu olacaktır. İşte bu benzerliklerin önemli bir kısmı karşılıklı etkileşimin bir ürünüdür.

XX. yüzyıl başları, Azerbaycan'da edebî alanda da çok sesli bir atmosferin yakalandığı bir dönemi ifade eder. Bu yeni oluşum sürecinde dış dünyadaki siyasi, iktisadi ve sosyo-kültürel gelişmeler de oldukça önemli rol oynamıştır. Nitekim bu dönemde kaleme alınan pek çok eserde söz konusu etkenlerin izlerini görmek mümkündür ki Mirza Ali Ekber Sabir'in şiirlerinin bir araya getirildiği "Hophopname" bunlardan biri olup pek çok yönü ile oldukça özel bir konuma sahiptir.

Anahtar kelimeler: Hophopname, Ali Ekber Sabir, karşılaştırmalı edebiyat.

External Factors that Shape Literary Works and the Example of "Hophopname"

Abstract:

Comparative literature in its broadest sense is the comparison of the literatures or literary works. Whatever the scope and purpose of the study of comparison is there is bound to be differences or similarities. At this point a considerable number of similarities are the consequence of mutual interaction.

The beginning of the 20th century in Azerbaijan marks the period in which different trends dominated the literature as well. Foreign political, economic and socio-cultural events and developments in the world played an important part in this new formation process. As a matter of fact we can trace those influences in many of the works written during this period. "Hophopname", the compilation of poems written

* Prof. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, alierol2@yahoo.com

by Mirza Ali Ekber Sabir, is one of such works; yet holds a special place due to a number of features.

Key words: *Hophopname, Ali Ekber Sabir, comparative literature.*

Edebî eserin şekillenmesinde duygu ve düşünce atmosferlerinden zaman ve zemin faktörüne kadar pek çok farklı etken söz konusudur. Bu etkenler farklı kültür ve coğrafyalarda bazen farklı etkiler, bazen de benzer etkiler yaratmış, benzer duyum ve tavırlara yol açmıştır. Edebî sahada sıklıkla karşılaştığımız bu benzerlikler şüphesiz ki edebî etkilenişim gerçeğini ortaya koyar ki Réne Wellek bu etkilenişimin, karşılaştırmalı edebiyat, genel edebiyat ya da sadece edebiyattan bahsedebiliyor olmanın en önemli dayanaklarından biri olduğunu söyler. Yazara göre, en azından Batı edebiyatı bir bütündür. Yunan ve Latin edebiyatları ayrıca Ortaçağ Batı Edebiyatı ve Avrupa'nın modern büyük edebiyatları arasında devamlılık söz konusu olup bütün Avrupa, Rusya, Amerika ve Latin Amerika edebiyatları arasında sıkı bir bütünlük görülür (Wellek-Warren 1993: 34).

Karşılaştırmalı edebiyat kapsamında bir çalışma yapılırken çeşitli inceleme yöntemleri kullanılır. Bu anlamda yazarın hayat hikâyesinin esas alındığı *pozitivist inceleme*, bilinçaltının esas alındığı *psikoanalitik inceleme*, yazarın ait olduğu toplumdan hareketi temel alan *Marksist inceleme*, eserin ait olduğu dil sistemine öncelik veren *dil bilimsel inceleme*, eserin okuyucu üzerindeki etkisini esas alan *okuyucuya yönelik inceleme*, özne, nesne, gönderici ve alıcı olmak üzere dört unsur üzerinden hareketle *yapısalcı inceleme* ya da *yorumlayıcı inceleme*, *çoğulcu inceleme* gibi daha farklı pek çok yaklaşım biçimi söz konusudur.

Karşılaştırmalı edebiyat en genel tanımı ile bir edebiyatın, edebî eserin öteki edebiyatlar ya da edebî eserlerle karşılaştırılmasıdır (Ülsever 2005: 29). Amaç ne olursa olsun bir karşılaştırmanın yapıldığı yerde mutlaka farklılıklar ya da benzerlikler söz konusu olacaktır. İşte bu benzerliklerin bir kısmı, gerek sosyal, gerek siyasi, gerekse kültürel etkilenişimlerin bir ürünü olarak edebî eseri şekillendirecek unsurlar arasında yer alır.

XX. yüzyıl başları, Azerbaycan'da pek çok sahada olduğu gibi edebiyatta da çok sesli bir atmosferin yakalandığı, “toplum için sanat” ilkesi ışığında önemli kazanımların elde edildiği bir dönemi ifade eder. Bu dönemde Türkiye ve Rusya üzerinden Batı ile yakın temasa geçen Azerî şair ve yazarlar siyasi ve sosyal yönleri ile bizzat yaşanan hayatın yansıtıldığı, istismarcı politikaların, feodalite ve burjuvazinin eleştirildiği, sosyal adaletsizlik, sınıfsal ayrıcalık ve ayrışma, köylü-ağa, işçi-işveren ilişkileri, hak, hukuk, hürriyet, demokrasi, medeniyet, okul, eğitim ve terbiye gibi konuların sosyal gerçekçi bir tavırla ele alıp işlenmeye başladığı bir edebî anlayışın öncüsü olmuşlardır.

Satirik şiirleri ile bir ekol hâline gelen Ali Ekber Sabir bu süreçte oldukça

özel ve etkin bir rol üstlenmiştir. Realist şiir akımının kurucularından olan Sabir'in şiirleri, konu dairesinin zenginliği ve ulaştığı geniş okuyucu kitlesi açılarından bu yeni şiir anlayışını temsil edebilecek niteliktedir. Bu şiirlerin bir araya getirildiği *Hophopname* ise, üslubu ve devrin panoramik görüntüsünü bütün ayrıntıları ile yansıtan bir eser olması açısından Azerbaycan, hatta Türk Dünyası edebiyatları açısından oldukça özel bir konuma sahiptir.

Konumuzla bağlantılı olarak öne çıkan işte bu özelliklerden biri de, *Hophopname*'nin ilham kaynaklarındaki zenginliktir. Bu anlamda biz, eserde, Türkiye'den Kafkasya'ya, Buhara'ya, oradan Selanik ve Odesa'ya, Berlin'e kadar oldukça geniş bir coğrafi alanla karşılaşır, Şah İsmail'den II. Abdülhamid'e kadar pek çok siyasi şahsiyete, Hz. Nuh'tan, Hz. Süleyman'dan, İskender'e Karun'a, Nemrud, Rüstem, Dara, gibi efsanevi, mitolojik veya dinî kimliklere ya da Vambery'den Gutenberg'e, Şair Eşref, Nef'î, Ahmet Mithat, Abdullah Cevdet gibi her biri kendi alanında öne çıkmış pek çok isme yapılan atıflara şahit oluruz.

İşte bu tablo bir edebî eser olarak *Hophopname*'yi Azerbaycan sınırlarından çıkarır, ona uluslararası bir nitelik kazandırır.

Hophopname ilk kez 1912 yılında Abbas Sihat tarafından hazırlanıp yayımlanmıştır. Bu basım Sabir'in *Molla Nasreddin* ve diğer periyodiklerde çıkmış olan şiirlerinden bir derleme mahiyetindedir. Eserin daha kapsamlı bir baskısı 1914 yılında yine Sihat tarafından yapılmış, bu baskıda ayrıca Sabir'in "Tercüme-i Hâl"ine ve ressam Azim Azimzâde tarafından çizilmiş ilgili karikatürlere yer verilmiştir.

Eser 1922 (Ali İskender Caferzâde), 1934 (Seyid Hüseyin), 1948 (Habibulla Samedzâde) ve 1962 (Hamid Mehmedzade-Arap alfabesi ile) yıllarında yeni düzenlemelerle tekrar basılmıştır. 1962-1965 yıllarında Memmed Memmedov'un üç cilt hâlinde hazırladığı *Hophopname*, önce Azerbaycan İlimler Akademisi tarafından, daha sonra tekrar düzenlenerek 1976, 1979 ve 1992 yıllarında Yazıcı ve Maarif yayınevleri tarafından yayımlanmıştır.

2000 yılında Hacı Ali İbrahimov, *Hophopname*'nin 1948 yılı baskısını iki cilt hâlinde tekrar düzenlemiş, 2002'de Prof. Dr. Vagıf Sultanlı eserin 1914 yılı baskısını Latin alfabesi ve renkli karikatürleri ile yeniden bastırmıştır.

Hophopname son olarak 2004 yılında Bakü'de Latin alfabesi ile iki cilt hâlinde Şark-Garp Yayınevi tarafından yayımlandı. Memmed Memmedov tarafından baskıya hazırlanan çalışmanın sonunda şiirler, künye bilgileri ve bazı tarihî şahsiyet ve olaylar hakkında açıklamalar yer almaktadır. Bu eser oldukça kapsamlı bir çalışmanın ürünü olup Sabir'in satirik, sosyal, siyasi ve felsefî şiirleri ile birlikte klasik şiirlerini, çocuk şiirlerini, manzum hikâye ve temsillerini, makale, mektup türü çalışmalarını ve genellikle Şamahî'dan yazdığı haber değeri taşıyan yazıları ile tercümelerini içermektedir.

Hophopname Güney Azerbaycan'da da (Tebriz) 1941'de, Hilal Nasirî tarafından yayımlandı (Akpınar 1994: 434). Türkiye'de ise ilk kez Mecid Doğru tarafından 1975 yılında *Sabir, Mirze Elekber. Hophopname* adı altında bir aktarma çalışması olarak basıldı. 2007 yılında İsa Öztürk *Sabir, Mirze Elekber Hophopname (Seçmeler)* başlığı altında bir aktarma çalışması yayımladı. İş Bankası Yayınları tarafından yayımlanan söz konusu eser, bir takım eksiklik ve hatalardan dolayı haklı eleştirilere maruz kalmıştır. *Hophopname* belli yönleri ile üniversitemizde de yüksek lisans tezi olarak çalışılmıştır.

Hophopname'de yer alan şiiirler, daha çok kişi, kurum veya toplumlar açısından mevcut olumsuzlukların, uygulamalardaki aksaklık ve eksikliklerin teşhir ve ifşa edildiği satirik tarzdaki şiiirlerdir. Bilindiği gibi edebiyatımızda da Nef'i, Eşref, Ziya Paşa, Neyzen Tevfik, Orhan Veli, Can Yücel gibi isimler genellikle ironik yaklaşımların sergilendiği bu tür şiiirleri ile dikkatleri çekmişlerdir.

Hophopname'yi bu şekilde kısaca tanıttıktan sonra, eseri yukarıda sözünü ettiğimiz “dış etkiler” açısından ele alalım.

Sabir asıl şöhretini 1906 yılında *Molla Nasredin*'in yayın hayatına başlaması ile yakalamış, toplumcu bir şair olarak ilk birkaç yıl içerisinde oldukça aktif bir performans ortaya koymuştur. Şair bütün bu süre içerisinde yazdığı şiiirlerinde kendine dert ettiği konuları 1909 yılında kaleme aldığı “Arzu” adlı bir şiiirinde şu sözleri ile dile getirir:

*Ne Şerq olaydı, ne Eqs-a-yi şerq, hem ne Japonya,
Ne onların hüneri xelqe ders-i ibret olaydı!
Ne nefxi “Sur”-i Cehangir ve ne Melik-Mütekellim,¹
Ne be'zi kişver-i İranda bu lecaçet olaydı!
Ne Türkiyede bu qanun-esasi neşr olunaydı,
Ne biedeb yéni türklerde bunca cür'et olaydı!
(Sabir 2004a: 205)*

Dünyanın dört bir bucağındaki siyasi gelişmelerin, Azerbaycan'da yeni ve yenilikçi bir bakış açısı oluşmasındaki müspet rolüne de ironik bir vurgu niteliğine sahip bu dizeler, aynı zamanda yeni edebî anlayışı besleyen dış kaynaklar hakkında da bizlere önemli ipuçları sunar. Zira XX. yy. başlarından itibaren Azerbaycan edebiyatına yön veren fikrî, sosyal ve siyasi kaynaklar daha çok dış dünyadaki gelişmelerin ürünüdür ve *Hophopname* söz konusu kaynaklara atıfları ile öne çıkmış bir şiiirler toplamıdır. Eserdeki “İstiğbal Bizimidir”, “Asudelik Bu Saat Yérden Göye Cehanda”, “Füzuliye Benzetme”,

¹ Sur-i Cehangir: 1907-1908 yılları arasında Tahran'da yayımlanmış ve meşrutiyet mücadelesini desteklemiş olan *Sur-i İsrâfil* adlı mecmuanın redaktörü. Melik Mütekellim (1859-1908): Aynı mücadeleye fikirleri ile destek vermiş, Muhammedali Şah tarafından öldürülmüş İranlı yazar.

“İran İki Cavablara Bir Cavab”, “Osmanlılar, Aldanmayın, Allahı Séversiz”, “Şahname”, “Menimki Béle Düşdü”, “Ehl-i İranda, Pah Oğlan, Yéne Hüm-met Görünür”, “Amma, Millet”, “Mürtecéler, Sévinin, Kışver-i İrane Yéne”, “Mülk-i Şiraze Zilli-Sultanın”, “Hatifden Gelen Bir Nida Déyir ki”, “Şure Gelib Şad Olun, İranlılar”, “Qem ü Möhnet Füzun Oldu”, “Satıram”, “Néçin Vérme-yir”, “Nedir, Aya, Yéne Üsyanları İranlıların”, “Mürtecé Xadimlerim, Ha İndi Xidmet Veqtidir”, “Bura Say” gibi pek çok şiirde dış dünyadaki siyasi, buna bağlı olarak da kültürel etkilerin izlerini buluruz. Bütün bu şiirlerde sosyal, siyasi, iktisadi, tarihî ve millî düşünceler; Harezmi, Kızıl Orda, Türkiye, İran, Fas, Kafkasya, Mançurya, Japonya, Rusya ve Çin gibi coğrafyalarda yaşananlara atıflarla somutlaştırılır. Mekân unsurları da kimi zaman tasvir, tahlil ya da atıflarla sembolik anlamları ile bu şiirlerde kendilerine yer bulur: Ankara, Bakü, Şeki, Şuşa, Şirvan, Gence, Tiflis, Cülfa, Nahçıvan, Ordubad, Şahseven, Gezvin, Kirman, Zencan, Lenkeran, Tahran, Tebriz, Rey, Mekke, Medine, Kerbela, Yemen, Necef, Babil, Şirvan, İsfahan, Buhara, Kazan Selanik, Odesa, Petersburg, Berlin, Frankfurt...

Söz konusu tavır, tip ve tiplerde de karşımıza çıkar. Şair duygu ve düşüncelerini anlatabilmek için zaman zaman, yine birçoğu somut görüntü ya da çağrışım malzemesi olarak düşünülmüş, gerçek ya da gerçek olduğuna inanılan isimlere yönelir. Bu bağlamda Mirza Hüseyin, Atabek, Melikşah, Cengiz, Timur, Yıldırım Bayazıt, Toktamış Han, Şah İsmail, Sultan Selim, Settarhan, Muhemmedali Şah, Zilli Sultan, Eynüddövlü, Tumanov, Molla Muhemmed Tağı, Yefrem, Sipehdar, Esed, Nasreddin Şah, Muzafferüddin Şah, Ahad Han, Rahim Han, Molla Gevam, Molla Selam, Bağır Han, Bahadır, Semsam, Mir Haşim, Melik Müttekellim, Fazlullah, Şapşal, Mirza Ganber, Kamil Paşa, II. Abdülhamid, Cem (İran) gibi devlet kademesinde yer almış kimi iyi, kimi kötü yönleri ile bir şekilde iz bırakmış tarihî şahsiyetler, ya da Zerdüş, Hâlılülâh (Hz. İbrahim a.s.), Azer, Meryem, Nuh, Hz. Süleyman, İskender, Karun, Mehdi, Zöhhak, Nemrud, Habil-Kabil, Rüstem, Dara, Ebrehe gibi efsanevî, mitolojik ya da dinî kimlikler ilk göze çarpan isimlerdendir.

Eserde aynı şekilde bilim, kültür ya da sanat gibi farklı alanlarda, her biri bir yönü ile ün yapmış bazı isimlerle de karşılaşmak mümkündür. Arşimet, Vambery, Gutenberg, Eşref, Nef’î, Çaker, Ahmet Midhat, Abdullah Cevdet, Şeddad, Hüseyin Efendi, Hakanî, Füzulî, Zülfüqarî, Zerdabî, Ünsizâde Said, Seyid Azim Şirvanî, Meşed Sijimkulu (Ali Nazmi) Faik Numanzâde, Cafer Bünyadzâde, Mecidî, Mahmudbeyov, Muhammed Ağa Şahtatlı, Mirza Ebülhasan bu anlamda ilk dikkati çeken isimler arasında yer alır (Erol 2013: 18).

Hophopname’de ilham alınan kaynakların, tip, tiplendirme, kişi ya da efsanevî şahsiyetlerin coğrafi açıdan çoğunlukla dış dünyaya ait olması bize göre temelde iki nedene bağlıdır. Birinci neden siyasi şartların zorunlu kıldığı üs-

lupla alakalıdır. Azerbaycan’da 1907 yılından itibaren başlayan baskı ve sansür uygulamaları pek çok yazar ve şairin farklı tarihî devir ve şahsiyetlere yönelerek hayalî ya da uzak zaman ve zemin unsurlarına sığınmalarına yol açmıştır (Talibzade 1984: 165-166). Bu temayül, Sovyet Devri olarak bilinen yıllarda ise yeni türevleri ile daha da yaygınlaşmıştır. Zaman zaman da farklı bir sembolik anlatım tarzına başvurulmuştur ki bu şekilde toplumsal meseleler, teşhis ve intaklarla, mecazlarla nispeten daha rahat anlatılabilmektedir. Resul Rıza’nın da önemli katkılar yaparak geliştireceği bu dil, ileriki yıllarda “Ezop dili” olarak sıkça kullanılacaktır.

Bir bütün olarak değerlendirildiğinde bu tarzın *Hophopname*’de de tercih edildiği görülür. Hatta Memmed Memmedov, Sabir’in sağlığında eserlerinin basılamamış olmasını onun can güvenliği konusundaki endişelerine bağlar (Sabir 2004a:6). Pek çok muasırı gibi üzerindeki baskıdan dolayı Sabir de çalışmalarında Çarlık idaresini doğrudan hedef almak yerine dolaylı bir anlatıma başvurmayı tercih etmiş ve derdini dış dünyadaki gelişmeler üzerinden anlatmayı tercih etmiştir.

Doç. Dr. Sabri Eyigün, edebiyatın politizasyonu üzerine yapmış olduğu bir araştırmada hiçbir dönemde edebiyatın cemiyetten, cemiyetin ise siyasetten uzak olamadığını söyler (Eyigün 2005: 248). Dolayısı ile edebiyatlar arası etkilenişimde toplumsal ve siyasi ilişkilerin de oldukça önemli rolü vardır. Bu çerçeveden bakıldığında *Hophopname* şiirleri üzerindeki dış etkilerin bir diğer nedeninin de siyasi ve kültürel alandaki doğal süreçle ilgili olduğunu söylemek mümkündür.

Azerbaycan’da XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iktisadi gelişmelere bağlı olarak sosyal ve siyasi sahada önemli bir hareketlilik başlamıştır. Bölge başta petrol olmak üzere yer altı ve yer üstü zenginlikleri nedeni ile bir anda kapitalist dünyanın dikkat merkezi hâline gelmiş; yaşanan göç, artan işsizlik ve yoksulluk, ekonomik istikrarsızlık, gelir paylaşımındaki anlaşmazlıklar sosyal patlamalara yol açmış, on binlerin katıldığı miting ve protestoların önünü alamayan Çar II. Nikola, 1905 yılında *Hürriyet Manifestosu* adı altında bir manifesto yayımlamak zorunda kalmıştır (Swietochowski 1988: 66).

Hayatın çeşitli alanlarında hürriyet vaat eden bu manifesto başlangıç açısından coşku ile karşılanmış, olumlu bir adım olarak değerlendirilmiştir (İbrahimov 1990: 6). Ancak 3 Haziran 1907’de yaşanan “Stolipin Faciası” ile bütün vaatlerin sadece bir aldatmaca olduğu ortaya çıkacak, rejime karşı sosyal ve siyasi sahada olduğu kadar kültürel sahada da topyekün bir mücadele başlatılacaktır.

Bu mücadele hürriyet mücadelesidir. Azerbaycan’da romantizmin en önemli temsilcisi Mehmed Hadi’nin 1906’da kaleme aldığı “Neğme-i Eherane” adlı şiir, söz konusu akımın manifestosu kabul edilir ki bu tercih ede-

biyatın yeni rotasını göstermesi bakımından da oldukça önemlidir.

Hürriyet teması Sabir'in ilk dönem şiirleri arasında oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Şair 1907'de siyasi alanda yaşanan hayal kırıklığını ilk olarak "Banlamaram" adlı şiiri ile hicveder. Ardından "Nolur Şirinmezaq Étse Meni Helva-yi Hürriyyet" adlı şiiri ile aynı konuyu benzer bir bakış açısı ile ele alır. Bir yıl kadar sonra Mehemmed Hadi'nin "İstiqlalımız Parlaqdır" adlı şiirine nazire olarak yazdığı "İstiqlalımız Lağlağadır" adlı şiiri ile ise oldukça karamsar bir tablo ortaya koyar.

Ancak hürriyet ve adalet gibi temel haklar konusunda dış dünyada yaşanan gelişmeler, verilen bağımsızlık mücadeleleri, bu nokta da mevcut karamsarlığı bir ölçüde de olsa hafifletecektir. Özellikle Çarlık Rusyası'nın Japonya karşısında aldığı yenilgi, Rusya gibi yenilmesi imkânsız zannedilen bir gücün imajını sarsmış, esaret altındaki topluluklar için bir umut ışığı olmuştur. Diğer taraftan Doğu Avrupa'da, Asya'da, Çin, İran, Türkiye, Mısır gibi ülkelerde başlayan siyasi ve millî nitelikli uyanış hareketleri de bu psikolojiye güç kazandırmıştır.

Sabir'in bu gelişmelerden hareketle 1910'da yazdığı "Qaç, At Basdı!" adlı şiirinde de söz konusu psikoloji şu dizelerle ortaya konulur:

*Buyur, qıl da dünyaye etf-i nezer,
Müselman kimi kim olub bextever?!
Bu İran, o Türkiye-hep bixeter,
Evet, başla Fas'dan Xetaye qeder,
Baxıldıqca qelbe meserret gelir! ..
Qaç, oğlan! Qaç, at basdı! Millet gelir!
O Albanyada arnavud qéyreti,
Bu Qezvindeki mürtecé héy'eti,
Kiridde müselmanların haleti,
Buxarada mezhebçiler söhbeti,
Yemenden de başqa revayet gelir!
Qaç, oğlan! Qaç, at basdı! Millet gelir!*
(Sabir 2004a: 283-284)

XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan edebiyatında hürriyet ve meşrutiyet konularında en fazla atıflarda bulunan iki ülke Osmanlı Türkiyesi ve İran olmuştur. *Molla Nasreddin* başta olmak üzere pek çok yayın organında iki ülkede sürüp gitmekte olan meşrutiyet mücadelesi desteklenirken satira, hiciv ve taziyanelerle özellikle İran Hükümdarı Muhammedeli Şah ile müstebit bir padişah olduğu düşünülen II. Abdülhamid, ağır suçlamalara eleştirilmiştirlerdir

(Mir Celâl 2004: 60). Sabir'e göre bu iki ülkedeki temel sıkıntı adalet, meşrutiyet ve hürriyettir:

İranlı déyir ki, edl ile dad olsun;

Osmanlı déyir ki, millet azad olsun.

(Sabir 2004a: 293)

XIX. yüzyıl sonlarından itibaren sosyal, siyasi ve iktisadi anlamda büyük sıkıntılar yaşayan İran, *Hophopname*'deki şiirleri içerik açısından şekillendiren önemli bir etki alanı olmuştur. Arkadaşlarından Abdulla Feriver hatıralarında, Sabir'in kendisine sürekli İran'dan söz ettiğini, bölgedeki meşrutiyet ve bağımsızlık arayışları ile yakından ilgilendiğini ifade eder (Feriver 1982: 101). Yine Sabir'in yakın arkadaşlarından Abbas Sıhhat da İran'daki mücadeleye, Sabir'in kalemi ile yaptığı katkının, bir ordununkinden daha etkili olduğunu söyler (Sehhet 1976: 14). Rızakulu Necefov da benzer bir yaklaşımla Sabir'in 1907-1909 yılları arasında İran'da yaşanan hemen bütün gelişmeleri çalışmalarına yansıttığını ifade eder (Necefov 1973: 220) ki biz de daha önce Sabir'in İran'daki gelişmelerden müphem şiirlerini de içeren ayrıntılı bir çalışma ortaya koymuş idik.² Söz konusu çalışmada *Hophopname*'de karşılaştığımız “Şahname”, “Qem ü Möhnet Füzun Oldu”, “Sébéb Boynu Yoğun Oldu”, “Müxabire”, “İstiqlal Bizimdir”, “Settarxana”, “Menimki Bélé Düşdü”, “Sipehdar Déyir ki”, “Éşidiriz ki “Satram”, “Abbas Ağa Déyir ki”, “Doğrudan da, Memdeli, Qéyret Helal Olsun Sene! ”, “Qerin-i Meğfîret Qıl, Ya İlahi”, “Men Bilmez İdim Bextde Bu Nikbet Olurmuş”, “Memdeli”, “Ecdadına Çekdi, Pederin Mütleq Unutdu”, “Nédir Aya, Yene Üsyanları İrânlıların”, “Men Şah-i Qevi Şövketem, İran Özümündür”, “Camaat ve Zilli Sultan” adlı şiirlerin İran'da yaşanan söz konusu sürecin tasvir ve tahlili niteliğinde olduğunu gördük.

Bütün bu şiirlerde Muhammedali Şah, Zilli Sultan, Muzafferüddin Şah, Eynüddevele, Rahim Han, Hacı Mirza Hasan, Sipehdar, Mirza Ali Ekber, Mir Haşim ve Şeyh Fazlullah gibi idari mekanizmada söz sahibi olumsuz kimlikler alaysı bir yaklaşımla eleştirilirlerken, Settar Han gibi hürriyet mücahitleri büyük bir hayranlıkla alkışlanırlar.

XX. yüzyılın başlarından itibaren pek çok muasırı gibi Sabir için de önemli ilham kaynağı olan bir diğer coğrafya da Osmanlı Türkiyesi olmuştur.

Fuad Köprülü Azerbaycan'da XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ahundov ile başlayan süreci “teceddüd dönemi” olarak adlandırmaktadır. Bu dönemde edebî sahada, konusunu yaşanan hayatın bizzat kendisinden alan yeni bakış açıları oluşmaya başlamış, yeni tür ve şekiller ortaya çıkmıştır. Bu çerçe-

² Geniş bilgi için bk. Ali Erol; “İran İnkılabı'nın (1906-1911) Azerbaycan Edebiyatındaki Yansımaları Üzerine Bir İnceleme”, *Karadeniz Araştırmaları*, S 34, Ankara 2012, s. 147-162.

vede Rus edebiyatı ile Türk edebiyatı takibe alınmış, 1905'ten itibaren dikkatler Rusya'dan ziyade daha çok Batı etkisi altında gelişmekte olan Türk edebiyatına çevrilmiştir (Köprülüzade 1961: 147). *Hayat*, *Füyuzat*, *Açık Söz* gibi gazete ve dergilerde Türk edebiyatındaki Batı'ya endeksli gelişmeler incelemeye alınmış, kütüphanelerde Türk şair ve yazarlarının eserlerine yer verilmeye başlanmıştır (Hüseyinoğlu 1999: 18).

Çağdaş Azerbaycan edebiyatının şekillenmesinde önemli rol sahibi olan Hüseyin Câvit, Mehmet Emin Resulzade, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali Bey gibi mütefekkirler, İstanbul ile irtibata geçmişler, Azerbaycan'da Namık Kemal başta olmak üzere Şinasi, Rezaizade Mahmut Ekrem, Abdülhak Hamit Tarhan, İsmail Safa, Tevfik Fikret, Mehmet Akif, Şemseddin Sami, Rıza Tevfik, Mehmet Emin Yurdakul, Halid Ziya Uşaklıgil gibi yazarların eserleri büyük ilgi görmeye başlamış, basılmış, değerlendirilmiş, ders kitaplarına alınmıştır. Pek çok şair tanıtılmış, kendilerine atfen şiirler yazılmış, nazireler düzenlenmiştir: “Bir Quş”, “Yad Et”, “Bu da Bir Şe'r-i Fani-yi Diğer”, “Şeklinde” (Abdulla Şaik Talıbzade), “Ne Eşq Olaydı Ne Aşık” (Hüseyin Cavid), “Fikret”, “Facie-yi Heyatimizden Bir Perde”, “Bir İştika'yı Mehrik-Çeşm-i Edeb Bugün Edebiyata Ağlayır” “Nasıl Yükselmeli”, “Hâluk'un Pederi” (Mehemmed Hadi) bunlardan bazılarını oluşturur.

Özellikle Kemal Talıbzade'nin XX. asır Azerbaycan romantikleri için öncü olarak gösterdiği Namık Kemal ve Tevfik Fikret büyük rağbet görmüş, Türk şiirine kazandırdığı yeni muhtevalarla Namık Kemal, Azerbaycan'da da yeni edebiyat anlayışını benimseyen çevrelerce ideal bir model olarak değerlendirilmiştir (Akpınar 1994: 223).

Türk edebiyatının bu dönemde Azerbaycan edebiyatı üzerindeki etkileri özellikle romantik kanatta kendini hissettirmiş olup daha çok siyasi gelişmelere endeksli olmuştur. Bugün için biliyoruz ki XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan'da etkili iki edebî akımdan biri olan romantizmin başlıca kaynağı Rusya ve Türkiye'dir. Ancak “millî romantizm” olarak tanımlayabileceğimiz temayülün ana kaynağı Türkiye olup söz konusu gelişme İslamcı ve Türkçü ideolojilerin ürünüdür.

İslamcılık düşüncesi, tıpkı Türkiye'de olduğu gibi, siyasi nedenlerden çok sosyal ve kültürel nedenlere bağlı olarak Azerbaycan'da da bazı itirazlara yol açmış, “terakki” ve “İslam” kavramları üzerinde hararetli tartışmalar yaşanmıştır.

Türkçülük düşüncesi açısından ise daha geniş ve etkili bir katılım söz konusu olmuştur. Zira 1905'ten itibaren farklı bir psikoloji içerisine giren Azerbaycan aydını meseleyi, bir önceki dönemde olduğu gibi, sadece bir terakki meselesi olarak görmemiş, gelişmeye millî şuur anlayışı içerisinde yaklaşmıştır. Bu da Türkçülük düşüncesinin gelişmesine ve kültürel sahada değişik boyutları ile

ele alınıp işlenmesine yol açmıştır. Bu anlamda Hüseyinzade Ali Bey, Hüseyin Câvit, Mehmet Emin Resulzade, Yusuf Vezir Çemenzeminli, Ahmet Ağaoğlu gibi mütefekkirler dil birliğine yönelik çalışmalar başlatırlarken, Ahmet Cevat, Ahmet Ağaoğlu, İbrahim Tahir, Ağadadaş Münirî, Samet Mansur, Ali Abbas Müznib gibi şair ve yazarlar epik-hamasi şiirleri ile Türk-İslam tarihinin şanlı sayfalarına yönelmişlerdir.

Diğer taraftan Türkiye’de de benzer adımlar atılmış, millî edebiyat hareketinin yarattığı ruh coşkunluğu içerisinde aynı yönde çalışmalar başlatılmıştır. *Türk Yurdu*, *İkdam*, *Sırat-ı Müstakîm* gibi dergi ve gazetelerde, “tek millet ayrı devlet” fikri çerçevesinde Türkler arasındaki dil birliğine dikkat çekilmiştir.

Türkiye ile Azerbaycan arasında kurulan bu ilişkide romantikler kadar olmasa da realistler de yer almışlardır. Ancak Türkçenin sadeleştirilmesi ve geliştirilmesi yönünde atılan adımlar dışında aralarında Sabir’in de bulunduğu realist şairler, daha çok meşrutiyet tartışmaları üzerinden meselenin siyasi boyutu ile ilgilenmişlerdir.

Azerbaycan’da realist şiirin kurucuları arasında yer alan Sabir’in bu anlamda konuyu örnekler pek çok çalışması bulunmaktadır. Şair hürriyet, meşrutiyet ve demokrasi gibi kavramlar üzerine yoğunlaştığı çalışmalarında zaman zaman İstanbul’da yaşananları yorumlamış, ya da atıflarda bulunmuştur. Onun “Osmanlılar, Aldanmayın, Allah’ı Séversiz!”, “Menimki Béle Düşdü”, “Tercüman-i Heqîqet Déyir ki (Ebdülhemid Déyir ki)”, “Gülüstan-i Se’ diden Bir Hékyé-yi Menzumeye Benzetme” ve “Abdulla Cövdetin Eş’arını Texmis” adlı çalışmalarında Osmanlı Türkiyesi’ne ait tespit ve değerlendirmelerini bulmak mümkündür. Şair bu çalışmalarında genel olarak Mithat Paşa gibi hürriyetçi isimleri yüceltirken, müstebit bir padişah olduğunu düşündüğü II. Abdülhamid’i ağır bir dille eleştirir.

“Ebdülhemid Déyir ki”, adlı bir şiirinde Abdülhamid’i “sultan-ı cebbar” olarak tanımlayan Sabir, 1908 de ilan edilen II. Meşrutiyet’in de tamamen bir aldatmaca olduğuna inanmıştır. Bu hadise üzerine yazdığı “Osmanlılar, Aldanmayın, Allah’ı Séversiz!” adlı şiirinde meşrutiyet mücadelesini yürüten isimlerin tıpkı İran’da olduğu gibi Şah taraftarı olan Mirza Ali Ekber, Mir Haşim, Şeyh Fazlullah gibi ikiyüzlüler tarafından oyuna getirilebileceklerinden endişelidir:

*Bir gün tanıyıp onları labüd usanırsız,
Ancaq usanırsızsa da, qane boyanırsız!
Qansızları gic qanmayın, allahı séversiz!
İranlı kimi yanmayın, allahı séversiz!*

(Sabir 2004a: 178-179)

Sabir’in Türkiye’deki siyasi atmosferden hareketle yine II. Abdülhamid’i

hedef aldığı bir diğer çalışması da “Menimki Béle Düşdü” adını taşımaktadır. 1909’da II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesi nedeni ile kaleme alınan söz konusu şiirde padişahın yaşadığı hezimet, Muhammedali Şah’ın yaşadıkları ile karşılaştırılır.

Yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı gibi Sabir Türkiye’de cereyan eden siyasi gelişmelere karşı kayıtsız kalmamış, bu tavır, içerik olarak *Hophopname*’de kendini göstermiştir. Ancak başlarken de ifade ettiğimiz gibi iki ülke arasındaki ilişkiler bir başka yönü ile de *Hophopname*’ye yansımıştır ki o da gerek Türkiye’de, gerekse Azerbaycan’da ortak bir tavır olarak kendini gösteren Türkçeyi sadeleştirme gayretleridir.

XX. yüzyılın başlarında, Tanzimat yıllarında bizde Fransızca karşısında ortaya çıkan zafiyetin bir benzeri, Azerbaycan’da Rusça karşısında yaşanmaya başlanmıştır. Diğer taraftan özellikle İran’da eğitim görmüş olanlar Farsçaya meylederken, başta Füyuzat şairleri olmak üzere bazı isimler de Osmanlı Türkçesini öne çıkarma gayreti içerisinde olmuşlardır.

Sabir, Azerbaycan edebiyatında “halkçı şair” unvanı ile anılmaktadır. Kendisine bu unvanın verilmesinin en büyük gerekçesi içerik yanında şüphesiz ki kullandığı dil ve üsluptur. Abbas Sıhhat’ın onu tanıtırken sık sık şiirlerindeki tarz ve üslubunun sadeliğine dikkat çektiğini biliyoruz (Sehhet 1988: 298). Abdulla Şaik de yine bir yazısında aynı yaklaşım içerisinde Sabir’in Türkçenin edebî bir dil olarak geliştirilmesinde oynadığı öncülük rolüne dikkat çeker (Şaik 1977: 115-116). Memmedeli Sıdgi bir vesile ile Ali Ekber Sabir’in çalışmalarında Şemseddin Sami’nin dil çalışmalarından, özellikle de *Kamus-ı Türki*’den büyük ölçüde istifade ettiğini ifade eder (Zamanov 1982: 12).

Sabir’in dilindeki sadeliğin kaynağı tamamen şairin Türkçeye olan samimi yaklaşımı ile ilgilidir. Nitekim bir görüşmesinde Ziya Paşa ve Namık Kemal’i beğendiğini ifade ederken, Tevfik Fikret’i sırf kullandığı yabancı kelimeler nedeni ile şaka yollu da olsa “Arap şair” olarak nitelemiş olması da onun bu konudaki tavrını ortaya koymaktadır (Zamanov 1982: 50).

Sabir Türkçe konusundaki hassasiyetini muasırlarından da beklemiş, farklı tavır sergileyen şairleri yine kendine has üslubu ile hicvetmekten geri durmamıştır. Nitekim bir şiirinde, bu yöndeki zafiyeti, muhatabının bakış açısı ile şu şekilde yansıtmıştır:

*Türk qezéti vérsa de eqle ziya,
Men onu almam elime mütleqa,
Çünkü müselmanca qonuşmaq bana
Éybdır! Öz éybimizi anlariq!
Ay barakallah, ne gözəl canlariq!*

(Sabir 2004a: 249)

Sabir “Müellimler Siyezdi” adlı bir başka şiirinde de Türkçe eğitim konusundaki çalışmalarını alaya alan kesime yönelir. Gaspıralı’nın çabalarını yücelttiği “Tercüman Déyir ki” adlı şiirinde ise milletin umursamazlığından yakınır. Yine “Matbuat” adlı bir makalesinde de yabancı dile meyledilmesini ve Türkçeye karşı mesafe konulmasını şu sözleri ile eleştirir: “...*ecnebi metbuatına alude olduqlarından islam metbuatına xidmet déyil, müselman neşriyyatına qéyret déyil, hetta ilde altı-yéddi manat vérib abune qéyd olmaq ünvanile bir-ikice müselman qezétesinin yaşamasına kömek étmiyorlar. Bundan qet’i- nezer hetta islam dilinde danışmağı ve yazmağı özlerine kesri-şe’n hésab édirlér*” (Sabir 2004b: 188).

Sabir’in de şikâyet ettiği bu tavır, aslında yüzyıllardır süre gelen bir kompleksin ifadesidir. Hatırlanacağı üzere *Divanü Lugati t Türk*’ün en önemli amaçlarından biri Türkçenin zenginliğini ortaya koymaktır. *Muhakemetü l-Lugateyn*’de benzer bir amaç vardır. Karamanoğlu Mehmet Bey Türkçeye dikkat çekmek için ferman çıkarmış, Fuzuli Türkçe yazdığı için kendine kıymet verilmediğinden yakınmıştır. Tanzimat yıllarında dil konusundaki hedefleri ve sonuçları biliyoruz. Hatta Genç Kalemler’in yeni lisan konusundaki çalışmalarına karşı yapılan itirazlardan birini de “*Türkçenin edebiyat için yeterli olamayacağı yönündeki kanaatler oluşturmuştur. Zira yeni lisanın sadece bir ilim dili olabileceği, sanat dili olamayacağı yönündeki eleştirilerle avam dili, havas dili ayrımını yan yana koyduğumuzda böyle bir sonuca ulaşmaktayız.*”³

Bu tartışmaların bir benzeri de Azerbaycan’da yaşanmış ve bu konudaki yayın politikaları ile özellikle iki dergi *Molla Nasreddin* ve *Füyûzat* belirleyici olmuştur. *Füyûzat*, “İstanbul Türkçesi”ni ortak dil tezi olarak benimsemiş, Nizami Hudiyev’in ifadesiyle, İstanbul’dan hazır bir dil getirme arzu ve beklentisi içerisinde pratik çalışmalar ortaya koymuştur (Xudiyév 1997: 413).

Molla Nasreddin ise, Vagıf’la başlayan ve muasırı Vidadi’nin ekol hâline getirdiği “halkçı dil” prensibini benimsemiştir. Edebî dilin geliştirilmesine, onun söz varlığı ve gramer açılarından konuşma diline yaklaştırılmasına çalışmıştır (Uygur 2007: 63).

Ancak burada bir noktayı belirtmekte yarar görüyoruz ki *Molla Nasreddin* dergisi, daha doğrusu derginin kurucusu Memmedkuluzâde, Arapça ve Farsça unsurlar nedeni ile Osmanlı Türkçesine karşı da tavır sergilemiş, “Ana Dili” adlı makalesinde bu konudaki şikâyetlerini dile getirmiştir (Memmedquluzade 1984: 11-12). Yazar yine bir başka çalışmasında da özellikle İstanbul’daki yayın organlarının benimsedikleri adları şu sözleri ile eleştir-

3 Geniş bilgi için bk. Dr. Yusuf Ziya Öksüz, *Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan*, TDK, Ankara, 1995, s. 131.

miştir: “*Bugünkü Türk gazeteleri, déyesen, Türkiyede çıxmır, déyesen, türkce danışanlar için déyil. Baxınız Osmanlı gazetelerine ki, başlarından quyuqlarına qeder erebleşibler. Budur adları: Tenin, Metin, Fetin, Eledl, Elfezl, Néyir-i Heqiqet, Teqvim-i Veqayé, Eks-i Seda, Hüquq-i Ümumiyye, Besiret, Meziyyet... ilax.*” (Memmedquluzade 2004: 348-349).

Bu yöndeki eleştiriler şüphesiz ki *Molla Nasreddin*’in en önemli temsilcilerinden olan Sabir’in duygularını da yansıtıyor olmalıdır. Zaten *Hophopname*’de Farsça, Arapça kelime ve kurallar, dönemine göre oldukça makul sayılabilecek bir oran teşkil etmektedir. Ancak bir noktayı da hemen ifade edelim ki Sabir Osmanlıca konusunda Memmedkuluzâde ile aynı görüşte değildir. Osmanlı Türkçesini, Türkçeden farklı bir dil olarak tanımlamayı ve tanıtmayı doğru bulmaz. Nitekim, *Güneş* gazetesinde yer alan “... *Müşarüniléhın osmanlıcadan tercüme (!) édilmiş ‘Nedamet’ nam eseri dexi ‘Dram’ cemiiyeti terefinden neşr édildi.*” şeklindeki bir ifade üzerine “Osmanlıcadan Türkçeye tercüme” ifadesini kabul etmediğini şu sözlerle dile getirmiştir:

“*Osmanlıcadan tercüme türke*” –bunu bilmem,
Gérçek yazıyor Genceli, yainki henekdir;
Mümkün iki dil bir-birine tercüme, amma
 “*Osmanlıcadan tercüme türke*” ne démekdir?!”
 (Sabir 2004a: 313)

Birkaç cümle ile özetlemek gerekirse, Azerbaycan’da XX. yüzyılın başlarından itibaren gerek iç gerekse dış dünyadaki siyasi gelişmeler yeni edebiyat anlayışının şekillenmesinde belirleyici bir rol üstlenmiştir. Gerek siyasi ve gerekse buna bağlı olarak ortaya çıkan kültürel etkilenişimler pek çok edebî esere yeni bir içerik, yeni bir form kazandırmıştır.

Çağdaş Azerbaycan şiirinin en önemli temsilcileri arasında yer alan Ali Ekber Sabir’in şiirlerinden oluşan *Hophopname*, yukarıdaki örneklerden de anlaşılacağı üzere, söz konusu etkilenişim sürecini en somut örnekleri ile yansıtılabilen bir eser olma niteliğine sahiptir.

Kaynaklar

- AKPINAR, Yavuz (1994), *Azerî Edebiyatı Araştırmaları*, Dergâh, İstanbul, 1994.
- EROL, Ali (2013), *Hophopname’de Sosyal Tenkit (Sabir’in Meclisinde “On İki Kişi”)*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, İzmir.
- EYİĞÜN, Sabri (2005), “Edebiyat Ne Zaman ‘Politik’ Olabilir”, *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitü Dergisi*, C 14 / S 1, s. 247-252. (E T 13.02.2013).
- FERİVER, Abdulla, “Xatirelerim”, (Haz.: Abbas ZAMANOV; *Sabir Xatirelerde*, Genclik, Bakı, 1982).
- HÜSEYNOĞLU, Gülhüseyn (1999), *Mikayıl Müşfik*, Işıq, Bakı.

KÖPRÜLÜZADE, Mehmed Fuad (1961), “Azerî Edebiyatı’nın Tekâmülü”, *İslâm Ansiklopedisi II*, MEB, İstanbul, s. 129-151.

MEMMEDOV, Memmed (1988), *XX-çi Esr Azərbaycan Poéziyası*, Yazıçı Neşr, Bakı, 1988.

MEMMEDQULUZÂDE, Celil (1984), *Eserleri III*, (Haz.: Eziz MİREHMEDOV-Turan HESENZÂDE), Azərbaycan Dövlət Neşriyatı, Bakı.

MEMMEDQULUZÂDE, Celil (2004), *Eserleri II*, (Haz.: İsa HEBİBBEYLİ), Önder Neşriyyat, Bakı.

Mir Celâl (2004), *Azərbaycan'da Edebî Mektebler*, (Haz.: Tehsin MÜTELLİMOV), Ziya-Nurlan, Bakı.

Mirze İbrahimov (1990), Mirze; *XX. Esr Cənubi Azərbaycan Edebiyatında Demokratik İdéyalar (1900-1985)*, Elm, Bakı.

ÖKSÜZ, Yusuf Ziya (1995), *Türkçenin Sadeleşme Tarihi Genç Kalemler ve Yeni Lisan*, TDK, Ankara.

Sabir (1907), “Müellimler Siyézdi”, *Molla Nesreddin*, 17 Sentyabr, No: 35, s. 2.

Sabir (2004a), *Hophopname I*, (Haz.: Memmed MEMMEDOV) Şerq-Qerb, Bakı.

Sabir (2004b), *Hophopname II*, (Haz.: Memmed MEMMEDOV) Şerq-Qerb, Bakı, 2004.

SWIETOCHOWSKI, Tadeusz (1988), *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı, 1905-1920*, (Çev.: Nuray MERT), İstanbul, 1988.

TALIBZADE, Abdulla Şaiq (1977), *Eserleri IV*, Azərbaycan Dövlət Neşr., Bakı.

TALIBZÂDE, Kamal (1984), *Azərbaycan Edebî Tenqidinin Tarixi (1800-1920-ci İllər)*, Maarif Neşr., Bakı.

UYGUR, Erdoğan (2007), “Füyûzat ve Molla Nasreddin Dergilerinde Edebî Dil Tartışmaları”, *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, AÜ, C 4, S 4, Ankara, Aralık, s. 53-64.

ÜLSEVER, R. Şeyda (2005), *Karşılaştırmalı Edebiyat ve Edebî Çeviri*, Eskişehir Osman-gazi Üniversitesi Basımevi, Eskişehir.

WELLEK, Réne-Austin Varren (1993), *Edebiyat Teorisi*, (Çev.: Doç. Dr. Ömer Faruk HUYGÜZEL), Akademi Kitabevi, İzmir.

XUDİYEV, Nizami (1997), *Azərbaycan Edebi Dili Tarixi*, Yargıcı Ofset, Ankara.

ZAMANOV, Abbas (1973), *Sabir ve Müasirleri*, Azərbaycan Dövlət Neşriyyatı, Bakı.

ZAMANOV, Abbas (1982), *Sabir Xatirelerde*, Genclik, Bakı.